

UTZ JEGGLE

Határ és identitás*

A politikai és nemzeti határok szemmel láthatóan veszítenek jelentőségükből. Elválasztó erejük gyengül, átjárhatóbbak és nyitottabbak lesznek. A határnélküliség olyanehetőségnek tűnik, amely az ébredés hangulatát kelti, valami újnak a kezdetét jelöli, ugyanakkor azonban aggaszt is bennünket. Mintha az emberek nem bírnák elviselni a határnélküliséget, a régi határok lebontásával egyidejűleg új határok jönnek létre. A jugoszláviai konfliktus drámaisága, valamint az egykori Szovjetunió felbomlása mindezt érzékletesen bizonyítja. Németországban a határok ugyanis megszűntek, de a fejekben mégis megmaradtak. Ez egyaránt kifejeződik abban a húzódozásban, amely az egyesülés költségeihez való hozzájárulást kíséri, illetve a külföldiekkel szembeni elutasító magatartásban, ami azonban nem annyira a máságnak, mint inkább a szegénységnek szól, mindazoknak, akik állítólag Németországban akarnak a terített asztalhoz ülni. A határok, még mindig elválasztanak; s úgy tűnik, létezik valamiféle antropológiai állandó, amely az identitás megszilárdítása során megköveteli a másoktól való elhatárolódást. Az persze közhely, hogy az individualizálódás, az *Én* kialakulása a *Nem-Én* tapasztalata mentén zajlik le, de miért tekintjük a másikat veszélyesnek, miért kell identitásunk megőrzése érdekében minden esetben a határok mögé húzódnunk?

A határok vitatása egyet jelent elválasztó erejük csökkenésével, megkérdőjelezésével. Így tekintve, minden határ nemcsak válasz, hanem kérdés is - mi miatt válik el valami valamitől. Ezen az általános szinten szeretném elkezdni mondanivalómat, nagyon a kezdeteknél, de nem a természet, hanem az egyes dolgok őstörténetének vonatkozásában. Az individuum, aki a születés pillanatában nagyon nehéz határt lép át, bekerül egy határok nélkülinek tűnő világbirodalomba, amely azonban az emberré válás folyamatában határok olyan labirintusának bizonyul, amely minden kultúrában szükségeszerű az emberi létezés szabályainak elsajátítása során.

A határok meghúzása természetesen nemcsak stabilizáló, hanem egyben dinamizáló tényező is: minden határ kihívás a határt legyűrni kívánó erők számára. A babaágy rácsán át kell mászni, a messze fekvő babát el kell érni; a dolgoktól való távolság kifejleszti a két lábon járást, a tekintetet képessé teszi a határok feletti átrepülésre természetes akadályok korlátainak leküzdésére. A pillantás elsőként a horizontra esik - és ez a horizont ugyancsak mozgó határ, a pillantással együtt vándorol, és önmagát tágítva megteremti az imaginációt; az álmokon és a gondolatokon keresztül mindazt, ami tulajdonképpen mögötte van: a szelek mögött, ahogyan azt az Antillák szép szigetein mondják, a hegyek mögött, ahol a mesei hősök boldogságukat keresik, a Hold túloldalán, noha a mi évszázadunk ezt a fantáziát megmozgató távolságot az unalmas technikai csúcsteljesítmények nyomán mindörökre megfosztotta titokzatosságától.

A kicsi és szűk világok tág gondolati tereket hoznak létre. A paraszti látóhatár behatároltsága összhangban áll a végtelenség és a mennyei öröklét utáni vonzalommal, a legtávolabbi horizontok kémlelésével, amelyek oly távolságban húzódnak, hogy a tér és az idő - éppen a végtelenségben egymással összemosódik. A paraszti világ - ahogyan azt Fél Edit és Hofer Tamás megmutatta - olyan modell, amely világos topográfiai vonalakkal bír. Alul van a Föld, azaz a talaj, a legfontosabb termelőeszköz; felül van az áldást és esőt adó ég; mindkettő egyaránt lényeges jelentéssel bír a sikeres gazdálkodás szempontjából. Éppen ezért áll a falu középpontjában a templom, amely, akár csak a községháza, egységet, közösséget alapoz meg. Ugyanakkor ebben az egységesnek tűnő közösségben százával léteznek határok, amelyek úgy hálózák be ezt az egységet, mint erek a testet. Amit mi etnográfusok

szokásoknak nevezünk, az az előírásoknak egy hatalmas rendszere, amely mindenki számára világossá teszi, mi az, amit megtehet és mi az, amit el kell kerülnie.

A falu kódexének megfelel egy térbeli rend. A hesseni területen húzódó schwalmi népviseleti vidéken a szántóföld nagysága határozta meg a fejkötőn levő pántlikák számát; a megköthető házasságok körét hasonlóképpen a birtokolt földterület rajzolta körül. A térbeli határok össze-vissza barázdálják a falut; a templomban az asszonyok leggyakrabban baloldalt ülnek, a tekintélyesebbek elől. Azaz a templomi ülésrend ugyanakkor felismerhető társadalmi rend is, amelynek megsértése gúnyolódást vált ki. Emlékszem Gottfried Keller *Zöld Henrikjében* egy kis jelenetre, amelyben Henrik a templomban az atyai ülőhelyet „igénybe veszi”, és emiatt „a szegény emberkét, aki semmiféle földtulajdonnal sem bír”, „a maga kedélyes jogbitorlása”, nevezetesen a családi hely elfoglalása miatt megbüntetik. Jóllehet tartós jogbirtoklásra maga sem tartott igényt: „Egyszer azonban én is ott akartam ülni és állni, ahol az apám.” A kis jelenet tartalmazza a szokások szocio-topográfiajának mindhárom dimenzióját - és itt nem csak általánosságban van szó valamely helyről és határokról. Ez a hely a hagyomány és a tulajdon alapján áll, az ember „megdöbbenve és szomorúan keres meg egy távollévő helyet a nincstelének között”. Így válik érthetővé, hogy a hely társadalmi topográfiaja, amely a birtokosok és a nincstelének között húzódik, a templomi rendben szimbolikus megfeleléssel bír. Azaz a szokások szimbolikus rendje a valóságos társadalmi hely megjelenítője, amelyet ily módon alapoznak meg, és a hagyomány érvényességén keresztül válik legitimmé.

Határokat húzni azt jelenti - egy helyet kijelölni, valaki számára a különbségeket láthatóvá tenni, s így rögzíteni azokat. Éppen ezért a faluban lévő térbeli határok egyben különbségeket jelző megkülönböztető jegyek. Ez így van már az egyes térbeli formákon belül is, amennyiben bizonyos személyek számára különböző tabuk és tiltott területek léteznek, ahogyan azt Pierre Bourdieu a gyakorlat elméletéről írott könyvében elemzi.¹

A küszöb jelentőségét Lilly Weiser-Aal a következőképpen indokolja: „A küszöb az ajtóval együtt mint a ház bejárata fontos határ, amelyik az idegen, ellenséges külvilágot a védett házbéli világtól elválasztja.”² A küszöb tehát választóvonal, pontosabban: a közteset, a belső és a külső, a saját és az idegen közöttit, a védetség és a veszély közöttit reprezentálja. Ez a „között”, amelyet mi mindenekelőtt mint metaforát ismerünk - székek között, frontok között - veszélyes, de egyben érdekes hely, amely elválaszt, de egyidejűleg összeköt, és a határ lényegét példaszerű módon hordozza magában.

Az átjárás egyeseknek tiltott; a gonosztevők és az öngyilkosok holttestét nem lehet a küszöbön keresztül kivinni - ezek visszatérhetnek. Ezért Dél-Németországban a koporsót a holttest kivitelekor háromszor leteszik a küszöbre, hogy a halott számára világossá váljon, ehhez a házhoz nincs többé köze, „szellemalakban” nem térhet vissza. Ennek megfelel az az elképzelés, mely szerint a halottak bizonyos időt egy köztes birodalomban töltenek, mielőtt végérvényesen alászállnának a holtak birodalmába. A küszöb olyan határ, amely a halottak számára is érvényes. Ezekhez az elválasztásokhoz hasonlóan a házközösségbe újonnan felvetteknek vagy bekerülteknek is bizonyos küszöbvel kapcsolatos rítusokat kell végrehajtaniuk, hogy a ház mikrokozmoszát ne zavarják meg nagyon. Bulgáriában, ahogyan arról Lilly Weiser-Aal tudósít, a menyasszony minden küszöböt, amit átlép, beken mézzel. Számos helyen a menyasszonynak nem szabad a küszöböt átlépnie, éppen ezért átviszik rajta. A küszöb bizonyos varázslatok helye is: ha például az ember kedvesének gyakoribb látogatását szeretné, akkor titokban ki kell tépnie egy hajszálát és el kell rejtenie saját ajtaja alatt. Szenvedélyes vágy kelthető vagy szentesíthető, ha az ember „egy halott három csontdarabkáját keresztalakban, valamint haját és tojásbéját a küszöb alá helyezi”.³ Az utolsó példa már a maga bonyolultságán keresztül is mutatja, hogy itt nem egy technika tényleges gyakorlatáról van szó, hanem arról, hogy ezeket a hiedelem-hagyományokat gyakran mint poetikai feltételes módokat kell tekinteni, amelyek megkísérlik az élet bizonyos tapasztalatait

összefüggésekbe helyezni. Ezen összefüggés dramaturgiája szempontjából jelent fontos mágikus területet a külső és a belső, a védett ház és a veszélyes külvilág közötti határ. Az emlékezetnek ezek a nyomai egészen a máig húzódnak. Mint például a házasulandók esetében rögzült hiedelem: aki először lépi át az ajtóküszöböt, annak a szava lesz meghatározó a házasságban.

A rítusoknak van tartalma, de mégis mindenekelőtt formák, amelyek valamit összetartanak, besorolnak és rendszereznek. Az *ajtó* kategóriájában szintén megjelenik a „között”, az ajtó egyszerre bejárat és kijárat. Az ajtó megvéd, két irányba nyílik, és így legalább négyféle módon irányítja a forgalmat. Ha nyitva van, az ember kimehet, de be is jöhet; ha zárva van, az ember nem jöhet be, de ugyanakkor nem is mehet ki. Így tehát az ajtó dolga: megfelelő pillanatban nyitva, illetve zárva lenni. A kifelé való mozgásra irányuló vágy összefügg a befelé való mozgással kapcsolatos félelemmel. Ez az ambivalencia találta ki az ajtót, amely mindkét oldalt - sokkal inkább, mint az ablak - egyesíti magában: a zárral és retesszel történő védelmet, a zsanérokkal és a kinyitással elérhető szabadságot. Az ajtó, mint átjáró szintén a mai napig hatással van a viselkedési szabályokra. Még mindig fontos ki lépi át elsőként az ajtót, ki megy először ki rajta, ki nyitja ki, és kinek. Ezek a belépési szabályok elveszítették a szemünkben társadalmi jelentésüket, de hogy ezek mint viselkedési szabályok fennmaradtak, gondolkodásra kell, hogy készítsen bennünket. Létezik olyan rejtett jelentés, amely a tudatunkból elvész, de a szabályokban továbbél: a társadalmilag gyengébb helyzetű nyitja ki az ajtót, a tekintélyesebb megy elsőnek át, miközben ezt megköszöni. Ugyanakkor a férfiak nyitják ki a nők számára az ajtót, noha legalábbis a felszínen ők látszanak az erősebbnek. A nemi különbség a társadalmi különbségtől eltérő formákat erőszakol ki-a matriarchátusra emlékeztetés már túl nagy értelmezésbeli *salto mortale* lenne. Ugyanakkor a vendéglőbe, tehát egy nyilvános térbe már a férfi lép be először, feltehetően azért, mert ez veszélyes is lehet. Mindenesetre létezik az illemszabályoknak egy koreográfiája, amelyik különösen az átlépéseket, belépéseket szövi át, olyannyira, hogy a „kis határforgalomnak” ez a különlegessége világunkban máig érthető marad. Georg Simmel nagyon érzékletesen szépen fogalmazta meg ezt: „A behatároltság jelentése és méltósága először annak kapcsán kerül elő, ami az ajtó mozgékonyosságát szimbolizálja: annak lehetősége, hogy ebből a bezártságból bármely pillanatban ki lehet lépni a szabadságba.”⁴ A hidak és kompok ennek a „közötte térnek” a további helyei, amelyek szintén mély jelentésekkel vannak körülvéve, amelyek veszélyes helyként vannak megjelölve, mert lehetővé teszik a Sajátból a Másikba és persze a Másikból a Sajátba vezető utat is. S ez az a kockázat, amely óvatosságra int bennünket, s amely a külföldiekkel kapcsolatos vitában a Német Szövetségi Köztársaságban szomorú visszatérését ünnepelte.

Az átmenet biztosításának további eszköze a határon lévő fogadó, amely Joseph Roth elbeszéléseiben fontos szerepet játszik, mint felderengő formák megjelenési helye - vagy a Helene Grün által Alsó-Ausztriában vizsgált házi pad intézménye. Helene Grün azt mutatta meg, hogy a paraszti világban milyen multifunkcionális ez a bútordarab, s pontosan a privát és házi tér, illetve a nyilvános és falusi határán áll. Ünnepnep este ezen ül az ember, esőben alatta bújnak meg a tyúkok, mivel a házba nem mehetnek be, itt, ebben a köztes zónában látják vendégül a koldusokat, akik kaphatnak ugyan egy tányér levest, ám a házba nem léphetnek be.

Tehát a határok mellett, amelyeket falak, kerítések, sövények, kőfalak jelölnek, mindig vannak átjárási lehetőségek is. Ez a „közötte tér” valóban olyan átmeneti terület, amely a határok által jön létre, a köztes terület egyidejűleg híd és lezárt tér, az átmenő forgalom lehetőségének a tervszerű megfigyelés a következménye - vámtisztviselők jelenlétén, a határforgalom korlátozásán vagy a félelmet oldó rítusokon keresztül, amelyek annál kidolgozottabbak, minél veszélyesebb a határ. Mindez mindenekelőtt a legutolsó határra, a halálra vonatkozik, amely csak egy irányba léphető át - mert a másik part ugyan

hozzátartozik az élethez, de egyben annak végét is jelenti. Csak a révész tud átkelni a folyón, csak ő tér vissza. Nem csoda, hogy ez a határ félelemmel tölt el bennünket, s legszívesebben egy ajtó mögött tartanánk elzárva. Éppen ezért a túlvilágtól szívesen elfordulnánk, de még ezen a világon sem vagyunk az átlépéssel kapcsolatos félelmektől megvédve. Jean Delumeau az estével kapcsolatos félelmekről szóló nagy munkáját Montaigne egy leírásával kezdi, aki 1580-ban egyszer éjszaka akart Augsburg városába bejutni. Négy nagy, egymástól függetlenül nyíló és záródó kapu, egy árok feletti híd, egy ettől független felvonóhíd, egy vassorompó, belépési illeték, az iratok ellenőrzése - ezek voltak azok a biztonsági intézkedések, amelyekkel a határt őrizték. A bonyolult ellenőrzés azonban annak a bizonyítéka, hogy a határok nem abszolútak, s nemcsak a kizárást szolgálják, mint ahogy azt a *vasfüggönytől* megszoktuk, hanem mindenekelőtt a biztonságot garantálják, és csökkentik a félelmet. Az átmenet minden lehetősége egyben veszélyt is jelent: hiszen a nyitott határ nemcsak a kijárást, hanem az ellenség bejövetelét is lehetővé teszi. A kapuk megnyitásának és bezárásának rituáléját az ember úgy is tekintheti, mint társadalom félelem- és bizonytalansági potenciáljának az olvasatát.

Mindez arra tanít bennünket, hogy nincsenek jó és rossz határok, hanem, hogy a határ mint „között”, a szó tényleges értelmében egy félhomályos hely, amely veszélyt és menekülést egyaránt jelenthet. A határon védelem és veszély, szűkösség és tágasság, zárás és nyitás ütköznek össze. Ezért azon sem lehet csodálkozni, hogy minden várakozás ellenére a határ mint a döntések) helye is említésre került. 1973-ban a tübingeni teológus, Jüngel zendített himnuszra a határok kapcsán, s a bezártságot mint „egy dimenzió szabaddá tételét” dicsérte, „amely dimenzióon belül a bezárt (ember) igenlésre s a létezés dicséretére lesz képes”,⁵ a teológus Paul Tillich egy tanulmánygyűjtemény címéül adta „A határon”-t és a bevezetőben a következőket írta: „A határ a tényleges megismerés számára leginkább gyümölcsöző hely.”⁶ Nem csoda, hogy mindketten teológusok, akik mégiscsak az élet legfontosabb határaival foglalkoznak, a fizika és a metafizika közti határokkal, amelyek sokféle átmeneti helyzetet és átlépési lehetőséget kínálnak föl, imát, csodát, víziókat. A gondolkozás túllépést jelent, áll Ernst Bloch tübingeni sírkövén, ami azt jelzi, hogy a gondolatok szabadok, még inkább, mint a tekintet, s képesek minden határt legyőzni és áthágni.

E gondolatok varázsa, de maga a probléma is abban rejlik, hogy összekeverem a különböző határformákat, nem tartom magam a térbeli határokhoz, hanem más limitációkkal játszom. Az értelmezésnek ezt a szabadságát a falu példáján mutattam be, amikor a falu kontextusában a térbeli rendet mint egy társadalmi rend kifejeződését, ezt pedig mint egy értékrend megtestesülését írtam le. A térbeli határok a szimbolikus elhatárolódás tényleges megnyilvánulásai. Ez azonban nemcsak a körülzárt falusi világokra érvényes, hanem éppen a topográfiai vonalak mai irányultságára vonatkozik, amelyek sokkal kevésbé figyelnek a kulturális határokra, mint az etnikai és az azokkal ismételtlen összeütközésbe kerülő nemzetállami-politikai határokra. A fogalomtörténet különösen érdekes archeológiai rétegekhez és hasonlóan figyelemre méltó nemzeti különutakhoz vezet bennünket.

Lucien Febvre, az Annales-iskola egyik alapítója példaértékűen mutatja meg a *frontière* kifejezés jelentéstörténetét.⁷ A kifejezés egy nőnemű, a *front* szóból származó melléknév, amely hamarosan főnévvé vált, és két jelentésváltozatot foglalt magába, egyrészt jelölte a templomhomlokzatot, másrészt az ellenséggel szembenálló, harcra kész csapat frontvonalát. Ha az ember a határt a mai értelmében akarta volna megnevezni, akkor a latin *finis*, francia *fias* szavakat választotta volna, amelyek határsávot jelölnek. Lucien Febvre azt mutatja meg, ahogy ez az inkább hatalom, mint térorientált fogalom érvényre jutott. „*Elle fait frontière*” - *mondja Orléans*. 1558-ban egy francia diplomata Velencében lévő kollégájának írt levelet királyának olaszországi politikájáról: „Ah, milyen elvakultak voltunk eddig, hogy nem vettük észre, a (területi) megnagyobbodás, a határok - amennyire csak lehet - állandó előretolása, az ellenség magunk előtt való űzése a királyság nyugodt és békés életének igazi és legbiztosabb

eszköze.”⁸ Tehát előrenyomulás és nagyobbá válás - feltehetően abból a célból, hogy még inkább békében és nyugalomban lehessen élni - milyen ismerősen cseng ez nekünk, 20. századi németeknek! A 17. században a *Dictionnaire universel* a következő meghatározást adta: „*Frontière* egy királyságnak vagy tartománynak a legszélső határa, amellyel az ellenség szembekerül, ha be akar törni. A szó a *frontaria*ból származik, amely az ellenségnek szembehelyezett homlokzatot jelent.” A szavakban tükröződnek a mögöttük húzóódó elképzelések, a franciák esetében egy erőteljesen háborús *topographie imaginaire*.

A német kultúrföldrajzos, Georg Ratzel a germán határfejlődés állítólagos békésebb képét tárja elénk. Ez a fejlődés a lakatlan elválasztó sávokkal kezdődik, amelyek aztán bebiztosított és biztonságot szolgáló mezsgyékké változtak. A határ szó szláv eredetű, és az elnevezés a germán-szláv közösséget, illetve a határátlépést jelöli. A határvonal mint a szűkös tér szükségszerű következménye értelmezhető, mivel a puszta területek és erdők megművelése világosabb elhatárolódásokat tett szükségessé. Febvre azonban arra is utal, hogy ez az idillikus mechanika nem képzelhető el anélkül, hogy ne gondolnánk az államra. Legalábbis a francia forradalom óta a lineáris *frontière* nem más, mint a föld felszínére vetített körvonala „egy teljes mértékben öntudatos nemzetnek, amely tisztességét, méltóságát, minden erejét és hatalmát arra fordítja, hogy egy természetes módon homogén belépésért terület védelmét biztosítsa, tehát gyakorlatilag minden külső hatalmat megakadályozzon «határai megsértésében».”⁹ A politikai határok kialakulása tehát szorosan összekapcsolódik a nemzetállamok karrierjével. Egyidejűleg az ellenséggel szembenálló „homlokzat” is álarcba bújik. Danton 1793. január 31-i híres beszédében Franciaország körvonalait - az óceán, a Pireneusok, az Alpok és a Rajna - természetesnek nevezte. A hasonló területi igényeket tartalmazó német választ Hoffmann von Fallersleben *Deutschlandsliedjének* megfelelő sorai jelentik. Az olaszok a Brennerre helyezték a hangsúlyt, és így vált összeurópai jelenséggé a természetes határok követelése, amely mintegy előrevetítette a szomszédokkal való vitát, mely ebben az évszázadban kétszer is Németországból kiinduló katasztrófákhoz vezetett, s ismételtelen jelentős határártrendezéseket vont maga után. Ezek a katasztrófák Nyugat-Németországban a politikai határakkal kapcsolatos kedvetlenséghez vezettek, de remélhetőleg nemcsak itt.

A határok-nélküliség nemcsak egy szép utópia, hanem egyesek számára lidérces álom is. Munkahelyemnek, a Ludwig-Uhland-Intézetnek az archívumában Tübingenben megtalálható a „Nagynémet Birodalomnak” 1941-ből származó egyik térképe. A térkép lényegében nem tüntet föl határokat. Sem a Rajnán át nyugaton, sem keleten. Nemcsak a szabadság, hanem a náci terrorja is nélkülözi a határokat. A határok megszüntetése az autonómia lerombolását is jelentheti, amint azt az embernek Kutyait kapcsán át kellett élnie; de még agresszívabb és destruktívabb volt a náci Németország Csehszlovákia, Lengyelország, Franciaország, Dánia, Norvégia, a Balkán, a Szovjetunió elleni támadása - „és holnapra miénk az egész világ”. A határok megszüntetése tehát jelenthet bevonulást és megszállást, a támadók leverése új agressziókat szabadít fel, új megszállásokat vált ki, és új megszállási övezeteket hoz létre. Mi elvárjuk magunktól, hogy mások jogos agresszióját illegitimnek tekintsük. Ez az önmagunkkal szembeni elvárás bizonyonnyal a náciizmus egyik tanulsága. Egy másik, amelyet az emigránsok Prágában vagy Párizsban a Wehrmacht bevonulásáig levonhattak: a határok nemcsak összeszorítanak, hanem meg is védnek az üldözés ellen. Milyen diffúz szerepet játszottak a határok a náci terror idején! Egy útlevel, mint „határkulcs” ugyanolyan életmentő lehetett, mint egy biztos határ, amelynek persze valaki háta mögött kellett bezáródnia. Nussbaumnak, a német-zsidó festőnek van egy halálosan szomorú olajfestménye, amely az „Útlevel” címet viseli, s amelyik egy sárga csillaggal megjelölt zsidót mutat, magas falakkal körülvéve, útlevelemmel a kezében és a kérdéssel az arcán, vajon az útlevel segíthet-e neki a Németország-lágert elhagyni. A német-francia határral kapcsolatos kutatásaink közben Karlsruheban a tartományi levéltárban egy jó tucat, német zsidóktól - akik az életüket egy

határátlépéssel próbálták megmenteni - származó útlevelekérelmet találtunk. Az a tény, hogy az útlevelek nem az ő kezeikhez, hanem a levéltárba érkeztek meg, annak a jele, hogy az elutazás nem sikerült. A kérvényezők a többi elzászi és badeni zsidóval együtt a német megszállás után még ideiglenesen szabad francia területen lévő gurs-i internálótáborba kerültek. Vichy-Franciaország határai azonban nem tartottak ki, túl gyengék voltak ahhoz, hogy az üldözötteknek védelmet tudtak volna nyújtani; a nácik antiszemitizmusa viszont annyira erőszakos volt, hogy ennek a tábornak a túlélőit 1942 szeptemberében a Párizs melletti drancy-i táborban gyűjtötték össze, ahonnan a határt jelentő Rajnán keresztül a Nagynémet Birodalom halálzónájában lévő megsemmisítő táborokba kerültek. Ott szinte mindannyiukat meggyilkolták.

A térbeli határsértés itt is összefügg az etnikai határok lerombolásával. A határ nélküli imperializmus és a határ nélküli terror, úgy tűnik, egyazon törzset alkotnak. A háború utáni Németországban ennek kétirányú következményei lettek. Pontosán ott, ahol a fasiszta világ a határnélküliséget tervezte, Hitler birodalmi kancelláriájában jött létre egy mind stabilabbá váló elhatárolódás amelyet az egyik oldalon mint a szabad kelet-nyugati közlekedés akadályát tekintették, a másik oldalon antifasiszta védőfalként értelmezték. Az elválasztásnak önmaga által kiváltott dinamikájától eltekintve, kezdetben érthető volt a félelem, félelem az irracionális németektől, akik rendszeresen rárontanak keleti szomszédaikra, és kísérletet tesznek a határok felgöngyölítésére. A vasfüggöny, legalábbis kezdetben, az elképzelt veszélyekkel szembeni védőfal volt, ugyankor védőfal volt a németek mohóságával kapcsolatos és a történelmi erőszak miatt érthető félelemmel szemben is. Azonban ez a határ is sok szerencsétlenséget okozott, és bizonyosan hozzájárult az általános „határfáradtságához”.

A mára megszűnt határok persze lehetőséget nyújtanak patológiájuk átgondolására is. Az NDK vége annak a falnak is a végét jelentette, amely 1393 km hosszan húzódott végig Németország közepén, jelentős technikai megfigyelő eszközökkel felszerelve és egy fáradhatatlan határőrség által állandóan gyanakodva figyelve. Az NDK-ba való belépés minden utazó számára valamiféle rítus volt, azzal a címmel: „itt egy másik ország kezdődik”, teljesen más gondolkodási formákkal, abszolút bizalmatlansággal, amely az anyagi szintig „lecsapódott”, a tükörben, amellyel az autó alá lehetett nézni, a papírokat vizsgáló hivatalnoknak - aki mintha saját identitásában is kételkedne- azonosítást szolgáló pillantásában. Andreas Hartmann és Sabine Künstig egy szép könyvben, a német-német határon gyűjtött „határtörténetekben” mutatták meg, miként választott el ez a határ egymástól két senkiföldjét, ahol a másik oldallal kapcsolatos tapasztalatokat csak az emlékezet és a fantázia táplálta. Csak a megfigyelőtoronyból vetett pillantás létezik, de nincs igazi találkozás. A vasfüggönnyet egy magasfeszültség-határnak is lehet nevezni, amelyik nem teszi lehetővé a határforgalmat. Hogy ez mennyire fenyegette az embereket, mutatja a cseh írónak, Jan Tiborinak egy szellemes esszéje, az *Über die Grenzen*¹⁰: „A határvonal, amely a Kelet-tengertől... a Fekete-tengerig húzódott, és egy egész kontinenst megjelölt, különleges határ... Ez a menekülést megakadályozó szerkezet. Funkciója az érintetlenség.” S pontosan ez az érintetlenség jelentette a kíváncsiság kihívását. Amikor Tibori novellájának főszereplője 1968-ban megkapta a Bécsbe szóló kiutazási engedélyt, első kirándulása a Duna és a Morva összefolyásához vezetett. A határt a másik oldalról látni, ez a legfőbb vágya. Így a belső megszállottság is nyilvánvalóvá válik, a határ belevésődött belső világába; akárcsak az a része a felszabadulásnak, amely a fal megnyitását követő első napokban sok keletnémetet fáradhatatlanul a határ másik felének megtekintésére ösztönzött. Ily módon szemmel láthatóvá vált, hogy ez a másik egyáltalán nem létezik, hozzáférhető, hogy a védőfal mindenekelőtt a saját államot védte saját menekülői elől.

A politikai határok funkciója tehát, amint az már a mindennapokban is megmutatkozott, különböző. Egyrészt védik a határon belüliek integritását, megakadályozzák a határon kívüliekkel történő kicserélődést. A határok kétoldali áteresztőképessége olyan modellnek

felel meg, amely az elhatárolódás nélküli védelmet, a szabad lakóhelyváltoztatás jogát és egyidejűleg a másként való létezés zavartalan gyakorlásának a jogát tartalmazza. Minden különbség határt jelent; aki az egyiket figyelembe veszi, annak a másikat is tiszteletben kell tartania. A német-német határ ma már történelem, de a határ különböző területeken, különböző szabályok formájában ugyanúgy létezik, mint azelőtt. Csupán csak „belülre” tolódot, és megmutatkozik a nyugatiak önhittségében, a keletiek opportunizmusában, az itt és ott is létező klisékben, a megszámlálhatatlan kirekesztő jellegű viccben, amelyek biztos jelei annak, hogy a falat felváltotta egy stabil előítéletrendszer. A másik életformát csak mint alsóbbrendűt idézik meg, a Stasi valóban büntetendő gyakorlata alibiként szolgál az NDK egész történelmének kriminalizálásához, s hirtelen kitört a szimpatizánsokkal szembeni szigorúság, amelyet 1945 után nem sikerült érvényesíteni.

Ezek az emlékezetbeli határok és ezeknek a tv-tós hatása sokkal gyakoribb és erőteljesebb jelenség, mint azt az ember gondolná. Amikor a francia honvédség olyan atomtöltetekkel ellátott rakétákat állít föl, amelyek megfelelő körülmények között 450 km távolságba is elérnek, azaz a cél Augsburg vagy Kassel közelében is lehet, akkor ez olyan reminiscenciákat ébreszt, amelyek az emlékekben élő határokon alapulnak, amint az már a Maginot-vonal és az arra adott agresszív válasz, a Westwall esetében is történt. A határokra való keserű emlékezés az individuumokra is befolyással van, és bizonyos határok átlépésével kapcsolatos tapasztalatok olyan töltettel bírnak, amelyek meghatározott körülmények között heves érzelmi reakciókat váltanak ki. Ezért nem merte számos zsidó emigráns és üldözött a Holocaust után a német határt többé átlépni. Az az erőszakosság, amellyel a náció lerombolták a határokat, mélyen beleégett a lelkekbe.

A határon „magasba szökik” az, ami a gyűlölködés mélyén rejlik. A halottak milliói, a súlyos megbántások, az erőszakosságok, a pusztítások mélyen belevésődnek a népek emlékezetébe (és talán éppen ott, ahol mindezt túlharsogják vagy gesztusokkal igyekeznek elrejtetni). Mitterand elnök és Kohl kancellár kézfogása (1988) a verduni sírok felett a népek megbocsátásra való készségének a jele, de ugyanakkor a kollektív emlékezetben lévő, a háború okozta és az egyéni életek traumatikus tapasztalataival összehasonlítható sérülések tartósságát is mutatja. Egy katasztrófát sem fog tíz kellemes emlék meg nem történtté tenni.

A német-francia, akárcsak a német-európai viszony az egyesüléstől nem vált hirtelen barátságossá. A sebesülések hegei megmaradnak - még ha maguk a sebek be is gyógyulnak. A sebek a határáthágásokból származnak; nekünk, németeknek különösen tisztában kell lennünk azokkal a felsebzésekkel, amelyeket ezek a „határtalanítások” okozhatnak, „határtalanítások” térben, kultúrában, etikában, amelyek másoknak alacsonyabbrendűekként való besorolásával és kirekesztésével járnak együtt.

Lassan elérem saját határait, s ezért megpróbálom az eddig mondottakat némileg összefoglalni. Azt igyekeztem megmutatni, hogy a határokkal való bánásmód felemás érzéseket vált ki; nincsenek jó vagy rossz határok, hanem a határ mindkettő lehet, hogy különböző rendszerek emocionálisan feltöltik a határokat, amelynek során azok vagy csak előnyökkel bírnak, vagy pedig egy potenciális ellenséggel - amelynek nem mindig kell kívülről jönnie - szembeni befalazást szolgálják. Ez az egész ambivalencia jól megmutatkozott a vasfüggöny kapcsán. Még a Fal olyan igazi ellenségei, mint a *Bild Zeitung* is, szívesen látna egy biztos határt, amely a korábbinál keletebbre van, de hasonlóképpen szilárd, amely megvédené bennünket a szegény keleti menekültektől, nehogy gazdagságunkat meg kelljen velük osztanunk. Így a régi falnak a befalazás mellett még egy látens funkciója is volt, amely a szabad Nyugatnak a nyugodt lelkiismeret mellett a jó üzleteket is garantálta.

A határok védelmet jelentenek, a védelemmel, mint „védelmi őrizettel” azonban vissza is lehet élni. A határoknak le kell omlaniuk, a határok hiánya azonban az erőseknek a határ nélküli igények és jogok rossz tanácsát is adhatja. A nemzeti államok határai a saját nemzetiségnek a föld felszínére vetített elképzelése, amely azonban Csak mint zárt, nem

pedig mint nyitott egység kínálatik fel. A nemzeti államok kezdeteikor rögzített, általános érvényű határok jöttek létre, amelyek nem voltak képesek az enklávék elfogadására, inkább beletörődtek az etnikai kisebbségek létébe - s így mintegy előrevetítették az etnikai konfliktusokat. Az etnikai kisebbségek csupán a nemzeti államok beavatkozása nyomán váltak öntudattal bíró egységekké. Ahogyan a korábbiakban semmi különös nem volt abban, hogy valaki szászként Nagyszebenbe vagy svábként Magyarországra költözött; úgy a felsőbbrendű nép attitűdje a poroszokat a lengyelekre, a németeket mindenek, a bulgárokat a törökök fölé helyezte, s Európát egy robbanásveszélyes keverékké változtatta, amely irritáló késéssel éppen Jugoszláviát robbantotta föl.

Megkísértem a határok kettős jellegét meghatározni - mi elől és milyen eszközök segítségével védenek; másrészt hogyan nyílnak meg valami számára? Mit jelent ez a kulturális határok esetén - s mik egyáltalán a kulturális határok? E fogalom megközelítésekor abból a kérdéskörből kellett kiindulnunk, hogy milyen területek között húzódik ez a határ; két kultúrát vagy részkulturát választ-e el? Meghatározza azt a kulturális identitást, amelynek alapján más kultúráktól különbözik, egyidejűleg azonban szüksége van a másik kultúrára önmaga definiálásához. Identitás és különbözőség tehát nem oppozicionális fogalmak, hanem egymást kiegészítő elképzelések, amelyekre kölcsönösen szükség van az önmegértés érdekében. Már az eddigiek is megmutatták, hogy a „saját” elképzelhetetlen a „másik” nélkül, hogy minden egyszerű kontraszt-modellt - saját/idegen - el kell utasítani. A sajátnak mint másnak a tapasztalata a kulturális identitás kialakításának előfeltétele. Azaz a kultúrák sokfélesége sokféle határt jelent, amelyek a kultúrákat megkülönböztetik egymástól, ugyanakkor azonban a lehetőségek sokféleségén keresztül gazdagítják azokat - gazdagíthatnák, gazdagítaniuk kellene -, fűzhetjük hozzá csalódottan.

A legegyszerűbb példánál, a nyelvhatárnál maradván, már a gimnáziumot megelőzően léteznek népi tanítási és tanulási formák, amint azt Ueli Gyr a német-svájci parasztyerekek francia-svájci utazása kapcsán kimutatta. Hasonló cseremodellek a cseh területről is ismertek, ahol németek és csehek a fiatalok kölcsönös kicserélésén keresztül tették magukat az egymással való érintkezésre képessé. Egy másik nyelv megértésének a képessége az a komp, amelynek segítségével a kulturális identitás mint kulturális különbség válik megtapasztalhatóvá. Hogy mindez azonban nem elég a másoknak mint másoknak a védelméhez, sőt talán megbecsüléséhez, azt jól mutatja a dél-tiroli paraszt példája, aki egyenes szívvel biztosítja az idegent: „*die Walschen sind dumm, die sagen zum Ross Cheval*”.¹¹ A belső felfuvalkodottságnak ez a mentalitása nem tiszteli a különbözőséget, nem lépi azt át, hanem megsérti a határokat, nem veszi tudomásul, hogy a határok mögött egy másik jelentérendszer van. Az identitás a különbség hierarchikus értelmezésével lesz megvédve. Sajnos ezek a dominancia-modellek és az ezeken keresztül megvalósuló kulturális elhatárolódások voltak az egymás mellett élés legelterjedtebb formái. Emlékeztetek vallásokra, amelyek magukat, Lessing gyűrűpéldázata ellenére, mindmáig mások felett állónak tekintik. A hittérítés egész története az önteltség története, amelyen csak a gyarmatosítás története tesz túl. Ennek a folyamatnak a során alakultak ki a felsőbbrendű emberrel kapcsolatos elképzelések, amelyek immár 500 évi fennállnak. Az Amerika felfedezésével kapcsolatos ünnepek mindenesetre a kulturális fölény érzésének - amely minden gaztettet igazol - legsötétebb hagyományaiban gyökereznek. Ez a vonal egészen a nemzetiszocializmusig húzódik. Akkor senki sem tanulta és tanította a másik kultúra tiszteletét. Az árjanémet elképzelések alkották a kulturális hatalmat - és ebben hittek, noha az ország minden jelentősebb kulturális személyiségre vadászott, és olyan barbarizmusba süllyedt, amelyhez hasonlót évszázadokon keresztül hiába keresnénk.

Befejezésül néhány olyan kulturális elhatárolódást szeretnék bemutatni, amelyek a különbség és az identitás viszonyát különbözőképpen hozzák létre. Egyidejűleg az is

érthetővé válik, hogy ezeket a modelleket én nemcsak különbözőképpen tekintem, hanem másként is értékelem őket:

(a) a különbség tapasztalata és a bezártság: *a gettó*. Ez a forma megvetést termel ki, és nagyon alkalmas arra, hogy másokkal kapcsolatos projekciókat kifejlesszen és megerősítsen. Ha az ember a zsidók történetét, akiknek mindenekelőtt a gettóélethez kellett alkalmazkodni, évszázadokon keresztül nyomon követi, akkor ez a lenézés egészen nyilvánvaló. Glückel von Hameln tudósít arról, hogy a hamburgi utcakölykök azonnal megtámadták a zsidókat, amint az altonai gettó kapuján benyomultak. Ennek a fenyegetettségnek a lényege: viszonylagos biztonság - jó időkben és csak a gettón belül - kell az embernek hozzáfűznie. A frankfurti gettó kapui éppen ezért voltak esténként bezárva, hogy a betolakodókat távol tartsák, és a zsidókat megvédjék. Ez a magatartás, amely az emberalkotta erőszakot természetesnek és magától értetődőnek tüntette föl, a náci védőőrizetre emlékeztet, amely az embereket azért zárta be, hogy az előzőleg kiváltott népharagtól megvédje. Ezért jelenti a gettó a kulturális elhatárolódásnak egy balsikerű formáját. Hiszen itt a különbség a karhatalom által igazolódik, de az identitás bezáráson és kizáráson alapszik. Ez persze nem hoz létre sem egyensúlyt, sem cserét a saját és a másik között. Az ember egy zárt és nem biztonságos szigeten él, amelyet az ellenséges tenger vesz körül, amely minden pillanatban kész az áradásra.

(b) a különbség tapasztalata és az önelzárkózás: *a kolónia*. Itt a „pozitív gettóra” gondolok, a gyarmatosítók gögös településeire, ahol a felsőbbrendű embereket a bennszülöttek szolgálták ki. A kulturális kapcsolat minimálisra csökkentett, az ember a magához hasonló közt érzi jól magát, azaz mint a németek Isztambulban, az angolok Bombayben, a fehérek Alabamában stb. Itt sincs szó azonos értékű kulturális cseréről. A határokat a felüllevők húzzák meg, ők határozzák meg azt, ami nekik tetszik, és ők utasítják el azt, ami nekik idegen. Az együttélés mindkét formájában világosak a határok, a gettó esetében a kapu és a fal, amelyet kívülről megkövetelnek, belülről pedig szükség esetén - elfogadnak. Ily módon nemcsak a kulturális különbség válik biztosítottá, hanem a fölényben megnyilvánuló, fölényként megélt társadalmi és etnikai különbség is.

(c) A kulturális elhatárolódásnak ezektől a felsőbbrendű modelljeitől eltekintve az ember örülhetne azoknak az alapjában véve demokratikus elképzeléseknek, amelyek az Egyesült Államokban a *melting pot* címszava alatt léteznek, s amelyek a valóság minden egyéb irányú fejlődése ellenére az amerikaiak önértelmezését máig meghatározzák. Az eszme, hogy a világ legmodernebb országa egyben a polgári ideálok legbiztosabb bánásmódját is kialakította amelyhez a tolerancia mellett a jog előtti egyenlőség is megvonhatatlanul hozzátartozik, minden ország és minden generáció számára magával ragadó aspektussal bír: „Amerikában ez jobban van.” A különböző kultúrákból származó bevándorlók egy új társadalmat hoztak létre, új társadalmi renddel és a kulturális hagyományoknak egy, az amerikai kultúra fő áramába ágyazott sokféleségével együtt. A sokféleség megvalósult, az egyenlőség azonban elveszett. Csupán térbelileg nézve is mindenütt határok húzódnak az országban és a városokban. A gazdagodás eredményeképpen létrejövő előkelő negyedek mellett mindig újabb nyomornegyedek alakulnak ki, ez a folyamat a jog alkotmányos alapelveit kevesek számára váltja valóra, a többség számára inkább kigúnyolja azt.

(d) a *Ruszcuk-példakép*. Ez a kulturális határoknak és a multikulturális identitásnak olyan utópiája, amelyet Elias Canetti saját élettörténetének első kötetében írt le.¹² Ruszcukban, a multikulturális élet bulgáriai ideáltípusában mindaz, amivel az író későbbi életében újra szembekerül, előre meg volt formálva; az idegenekkel való találkozás is; amely színes és érdekes esemény, de egyben félelmet is kelt. Ennek a konfrontációnak a során létrejön egyfajta plurális identitás, amely az egymástól elhatárolt és különböző vallásokat, a másik nyelvet tiszteletben tartja, s amely mindezt a saját életperspektívák gazdagodásaként a saját identitásba, mind az egyéni, mind pedig a kulturális identitásba integrálja. Hogy ez a pluralitás mindig is veszélyeztetve volt, hogy fenyegetett az egymásba rohanás, azt az olasz-

szlovén-horvát „határjáró”, Fulvio Tomizza példázza, aki önmagát a határok emberének nevezi,¹³ és regényeiben ennek a határokon zajló életnek a veszélyeit írj. le. A határ nem a nyugalom helye, a határ valóban egy „között”, amelyet mindig az a veszély fenyeget, hogy az egyik oldal magába szippantja, vagy a két oldal között felmorzsolódik. A határok kérdése az önbecsülés és az idegenek tisztelete közötti egyensúly kérdése. A cél mindeközben nem a kultúrák színes palettájának az összekeverése, hanem másoknak a tisztelete mint a sajátnak a mások előtti tisztelete, amely azt, ami a miénk, nem bizonytalanná teszi, hanem gazdagíthatja.

Egyszerű gondolatok, mondhatná valaki - de milyen nehéz őket megvalósítani!

Fordította: Niedermüller Péter

* Jelen tanulmány a Magyar Néprajzi Társaságban 1992 márciusában tartott előadás változatlan szövege. Noha az azóta eltelt időszak eseményei az írás egyes megállapításait ma már más megvilágításba helyezik, a szöveg átdolgozására mégsem volt szükség, mivel annak mondanivalója az újabb politikai történések lényegében nem érintik. - *A szerk.*

Jegyzetek

- 1 Pierre Bourdieu: *Entwurf einer Theorie der Praxis*. Frankfurt 1969. 48-65.
- 2 *Handwörterbuch des Aberglaubens*. (HDA) Hg. von Hanns Behtold Stubli. Reprint 1987. Bd. 7. 1509-1543. i. h. 1510.
- 3 *HDA*, Bd. 7. 1528.
- 4 Georg Simmel: *Brücke und Tor. Soziologische Essays*. 6.
- 5 Eberhard Jüngel: Lob der Grenze. A tübingeni egyetem. *Attempto* 47/48. 1973. 13.
- 6 Paul Tillich: *Auf der Grenze. Aus dem Lebenswerk Paul Tillichs*. Stuttgart 1962. 13.
- 7 Lucien Febvre: *Frontière: Le mot et le notion*. 1928. Német fordítás az Ulrich Raulff által kiadott tanulmánykötetben: *Das Gewissen des Historikers*. Berlin 1988. 27-38.
- 8 Lucien Febvre: *Frontières*. In: *Das Gewissen des Historikers*. i. m. 28.
- 9 Uo. 31.
- 10 In: Christoph Ransmayer (Hg.): *Im blinden Winkel. Nachrichten aus Mitteleuropa*. Frankfurt 1989. 14-50.
- 11 Lefordíthatatlan szójáték, amelynek lényege, hogy a francia nyelvű svájciak egy másik szót (Cheval) használnak a ló jelölésére, mint a dél-tiroli német ajkúak (Ross). (*A ford. megjegyzése.*)
- 12 Elias Canetti: *A megőrzött nyelv*. Budapest 1983.
- 13 *Frankfurter Rundschau* 1991. november 30.

UTZ JEGGLE

BOUNDARIES AND IDENTITIES

Political and national boundaries seem to lose their importance. They decrease of separating force, becoming more open and penetrable. Existing and recently born boundaries, however, continue to separate people; and it seems probably that an anthropological constant exists which bounds together construction of identity with demarcation from “the others”. This paper analyzes the historical multitude of political, cultural and mental boundaries in a series of examples, proposing three models of construction of cultural differences, groupings and identities: the models of ghetto, colony and everyday multiculturalism.